

De metafysica van de Stoa

Kosmos & Metafysica · Verdieping → Gevorderd

Fundamentele ideeën over wat werkelijk bestaat

Wanneer we over stoïcisme lezen, ontmoeten we vaak praktische adviezen.

Onderzoek je oordeel. Handel rechtvaardig. Maak onderscheid tussen wat aan jou is en wat niet aan jou is.

Maar achter die levenskunst ligt een wereldbeeld.

De klassieke Stoïcijnen dachten na over wat bestaat, hoe dingen elkaar beïnvloeden en welke plaats de mens in de natuur inneemt. Hun opvattingen over goed leven stonden daarmee in verbinding.

Wie de Stoa beter wil begrijpen, kan daarom verder vragen:

Wat verstaan de Stoïcijnen onder werkelijkheid?

Is alles wat bestaat lichamenlijk?

Hoe kunnen denken, betekenis en het goddelijke een plaats krijgen binnen zo'n wereldbeeld?

Daar begint het onderzoek naar de metafysica van de Stoa.

Wat is metafysica?

Metafysica onderzoekt fundamentele vragen over de werkelijkheid.

Wat betekent het dat iets bestaat?

Welke soorten dingen zijn er?

Wat maakt een ding tot wat het is?

Hoe moeten we verandering, eigenschappen en oorzakelijkheid begrijpen?

Dat onderzoek hoeft geen verborgen of bovennatuurlijke wereld te veronderstellen. Ook de uitspraak dat uitsluitend lichamenlijke dingen werkelijk bestaan, is een metafysische positie.

Metafysica is dus niet vanzelf hetzelfde als esoterie. Het onderscheid ligt in de vragen die worden onderzocht en de manier waarop antwoorden worden verantwoord.

Voor de Stoa is vooral belangrijk dat de werkelijkheid als een samenhangend geheel wordt onderzocht. De menselijke geest krijgt daarin een plaats binnen de natuur.

Metafysica binnen de stoïcijnse filosofie

De gebruikelijke stoïcijnse indeling onderscheidt logica, fysica en ethiek.

Metafysica vormt daarin geen afzonderlijk vierde onderdeel. Veel vragen die wij tegenwoordig metafysisch noemen, behoren tot de fysica: het brede onderzoek naar de natuur.

Ook de logica raakt aan zulke vragen. Wanneer we bijvoorbeeld onderzoeken wat een uitspraak betekent, moeten we nadenken over de verhouding tussen taal, denken en werkelijkheid.

Het woord 'metafysica' gebruiken we hier daarom als een hedendaagse aanduiding voor fundamentele vragen binnen het stoïcijnse systeem.

Dat systeem is niet volledig in oorspronkelijke werken bewaard gebleven. Veel geschriften van de vroege Stoïcijnen zijn verloren gegaan. We reconstrueren hun denken mede uit samenvattingen, citaten en kritiek van latere auteurs.

Daarom verdienen de verschillen tussen bronnen en de onzekerheden in onze uitleg aandacht.

Lichamen en werkzaamheid

Een centrale stoïcijnse gedachte is dat alleen lichamen kunnen handelen en iets kunnen ondergaan.

'Lichaam' betekent daarbij meer dan een menselijk lichaam of een hard, zichtbaar voorwerp. Het begrip omvat ook fijnere vormen van lichamelijkeheid.

Dit wordt vaak aangeduid als *corporealisme*.

Seneca bespreekt deze gedachte wanneer hij onderzoekt of het goede lichamen is. Hij verbindt lichamen met werkzaamheid: wat invloed uitoefent en beweging teweegbrengt, moet volgens deze redenering lichamen zijn.

Ook eigenschappen van de ziel, zoals deugden en ondeugden, worden vanuit dat uitgangspunt begrepen. Zij hebben gevolgen voor ons handelen en horen bij een lichamen opgevatte ziel.
[Seneca, Brieven aan Lucilius, brief 106](#)

Voor een moderne lezer klinkt dat ongewoon. Wij kunnen denken en lichamen op andere manieren onderscheiden. Om de Stoa te begrijpen, moeten we eerst proberen haar eigen begrippen te volgen.

Hun lichamen werkelijkheid is namelijk rijker dan het beeld van een verzameling dode voorwerpen.

Twee beginselen binnen dezelfde natuur

Diogenes Laërtius beschrijft twee stoïcijnse beginselen:

- Het **passieve beginsel**: materie zonder bepaalde kwalificatie.
- Het **actieve beginsel**: de rede die in die materie werkzaam is, door hen ook God genoemd.

Het gaat om beginselen die binnen dezelfde natuur worden onderscheiden. Het actieve beginsel ordent de materie van binnenuit.

Daarmee krijgt ook het goddelijke een plaats binnen de kosmos. De ordening wordt niet eenvoudig verklaard door een maker die buiten de natuur blijft staan. [Diogenes Laërtius, VII.134–135](#)

Dit onderscheid tussen beginselen is geen eenvoudige tweedeling tussen gewone stof en een onstoffelijke geest.

Het roept juist de vraag op hoe activiteit, structuur en samenhang tot de lichamelijke werkelijkheid zelf kunnen behoren.

Logos en pneuma

Bij die vraag ontmoeten we twee belangrijke begrippen.

Logos verwijst in deze context naar rede en de redelijke ordening van het geheel.

Pneuma, doorgaans vertaald als adem of levensadem, speelt een rol in de verklaring van samenhang, leven en bezieling.

In antieke getuigenissen wordt het pneuma verbonden met spanning en beweging. Nemesius beschrijft in zijn weergave van de stoïcijnse leer hoe een dergelijke beweging eenheid en eigenschappen van lichamen verklaart. [Nemesius, *Over de natuur van de mens*, geciteerd in deze bronbespreking](#)

Het zijn begrippen uit een antieke natuurfilosofie. Pneuma kunnen we daarom niet zonder meer vertalen als elektriciteit, een modern energieveld of een kwantumverschijnsel.

Ook logos en pneuma zijn geen twee afzonderlijke verborgen wezens. Ze helpen de Stoïcijnen verschillende aspecten van de werkzaamheid en ordening van de natuur te begrijpen. De precieze verhouding tussen deze begrippen vraagt nadere studie van hun gebruik in verschillende bronnen.

De centrale gedachte blijft dat structuur en leven vanuit de natuur zelf worden verklaard.

De menselijke ziel binnen de natuur

De ziel vormt in dit wereldbeeld geen vanzelfsprekend onstoffelijke tegenhanger van het lichaam.

Diogenes Laërtius rapporteert dat de Stoïcijnen haar lichamenlijk opvatten. Ook denken en waarnemen behoren daarmee tot hun natuuronderzoek. [Diogenes Laërtius, VII.156–157](#)

Dat verandert de plaats van de mens in het geheel.

Onze redelijkheid plaatst ons niet buiten de natuur. Zij is een vermogen dat binnen die natuur wordt uitgeoefend.

Voor ons roept dit vragen op over de relatie tussen ervaring, denken en lichamelijke processen. Het stoïcijnse antwoord valt niet samen met hedendaagse verklaringen daarvan. Wel laat het zien dat filosofische aandacht voor rede niet noodzakelijk samengaat met het aannemen van een afzonderlijke onstoffelijke ziel.

Hoe zit het dan met tijd en betekenis?

Wanneer alleen lichamen werkzaam zijn, ontstaat een probleem.

We spreken ook over tijd, plaats en de betekenis van uitspraken. Zijn dat dan allemaal lichamen?

De gebruikelijke antieke overlevering onderscheidt vier soorten onlichamelijke zaken:

- Plaats.
- Leegte.
- Tijd.
- Het *lekton*: het zegbare of de uitdrukbare betekenis.

Deze hebben niet dezelfde bestaanswijze als lichamen. In moderne beschrijvingen wordt vaak gezegd dat lichamen **bestaan**, terwijl onlichamelijke zaken **subsisteren**.

Die technische woordkeuze probeert een onderscheid te bewaren. Onlichamelijke zaken worden niet eenvoudig weggewuifd als verzinsels, maar krijgen evenmin de causale werkzaamheid van lichamen toegeschreven.

Sextus Empiricus bespreekt bijvoorbeeld de stoïcijnse definities van leegte en plaats. Een plaats is bezet door een lichaam; leegte kan door een lichaam worden ingenomen, maar is dat niet. [Sextus Empiricus, Hoofdpijnen van het scepticisme, III.124](#)

De eenvoudige uitspraak ‘voor de Stoïcijnen is alles materie’ vraagt dus om precisering. Zij maakt hun bijzondere behandeling van onlichamelijke zaken onvoldoende zichtbaar.

Een voorbeeld van het zegbare

Stel dat iemand zegt:

De deur staat open.

We kunnen verschillende zaken onderscheiden.

Er is de deur waarop de uitspraak betrekking heeft. Er is het uitgesproken geluid. En er is wat de uitspraak betekent.

Iemand die de taal niet begrijpt, kan hetzelfde geluid horen zonder de betekenis te begrijpen.

Sextus Empiricus beschrijft hoe de Stoïcijnen onderscheid maken tussen het teken, de betekenis en het bestaande ding waarop het teken betrekking heeft. De betekenis wordt daarbij als onlichamelijk opgevat. [Sextus Empiricus, Tegen de geleerden, VIII.11–12, in vertaling geciteerd](#)

Het voorbeeld van de deur is een moderne illustratie van dat onderscheid.

Het laat zien waarom hun metafysica ook verbonden is met logica. Om te onderzoeken of een uitspraak waar is, moeten we begrijpen wat zij zegt en waarop zij betrekking heeft.

Eén samenhangend geheel

Binnen dit wereldbeeld worden individuele dingen in hun onderlinge verband onderzocht.

Een mens leeft dankzij omstandigheden die hij niet zelf voortbrengt. Hij maakt deel uit van natuurlijke processen en menselijke relaties. Zijn handelingen hebben gevolgen binnen die verbanden.

Marcus Aurelius spoort zichzelf aan om de verbinding tussen dingen en hun onderlinge verhouding te overdenken. [Marcus Aurelius, *Meditaties*, VI.38](#)

Voor een moderne lezer kan dat aanleiding zijn om de eigen afhankelijkheden nauwkeuriger te bekijken.

Een eenvoudige maaltijd verbindt ons bijvoorbeeld met landbouw, vervoer, arbeid en samenwerking.

Dat voorbeeld bewijst de stoïcijnse kosmologie niet. Het helpt wel om het verschil te ervaren tussen iets afzonderlijk bekijken en aandacht geven aan de relaties die het mogelijk maken.

Oorzaken en menselijke verantwoordelijkheid

Een wereldbeeld waarin gebeurtenissen samenhangen roept een volgende vraag op:

Hoe vrij zijn onze keuzes?

Wanneer ook ons denken tot de natuur behoort, kunnen we menselijke handelingen niet zonder verdere uitleg buiten de samenhang van oorzaken plaatsen.

Voor de stoïcijnse filosofie is dat een belangrijk probleem. Het raakt aan noodlot, karakter, instemming en verantwoordelijkheid.

Het verdient een afzonderlijke behandeling. De uitspraak dat iets oorzaken heeft, is op zichzelf nog geen volledige verklaring van de rol die afwegingen en keuzes daarin spelen.

Voor dit artikel is vooral van belang dat ook de vraag naar vrijheid binnen hun natuurbeeld wordt onderzocht. Zij wordt niet opgelost door eenvoudig te veronderstellen dat de menselijke wil losstaat van de werkelijkheid.

Hoe leidt dit tot ethiek?

Een beschrijving van de natuur vertelt nog niet vanzelf hoe wij behoren te handelen.

De Stoïcijnen verbinden hun wereldbeeld met opvattingen over wat bij een redelijk en sociaal mens past. Daar ligt de overgang naar hun ethiek.

Voor ons onderzoek kunnen we daarom twee soorten vragen uit elkaar houden:

Hoe denken de Stoïcijnen dat de werkelijkheid in elkaar zit?

En welke argumenten gebruiken zij om daar een bepaalde levenswijze aan te verbinden?

Die scheiding helpt voorkomen dat ‘natuurlijk’ zonder uitleg hetzelfde gaat betekenen als ‘moreel juist’.

Een neiging kan in mensen voorkomen en toch onderzoek of correctie nodig hebben. De stoïcijnse levenskunst vraagt juist om beoordeling van onze verlangens en handelingen.

Wat kunnen we hiermee?

We hoeven het oude wereldbeeld niet volledig over te nemen om het zorgvuldig te bestuderen.

De waarde kan allereerst historisch en filosofisch zijn. We begrijpen beter waarom begrippen als natuur, rede en samenhang zo belangrijk zijn binnen de Stoa.

Daarnaast kunnen de vragen ons eigen denken zichtbaar maken.

Zie ik mijn geest als iets dat losstaat van mijn lichamelijke bestaan?

Verwar ik mijn voorstelling van een gebeurtenis met de gebeurtenis zelf?

Hoeveel aandacht geef ik aan de omstandigheden en relaties die mijn leven mogelijk maken?

Welke opvatting over de werkelijkheid gebruik ik wanneer ik over vrijheid of verantwoordelijkheid spreek?

Dat onderzoek vraagt meer dan herkenning. Soms moeten we ook vaststellen waar een stoïcijnse verklaring ons niet overtuigt of niet verenigbaar is met huidige kennis.

Een filosofische oefening

Kies een eenvoudige gebeurtenis: een gesprek, een wandeling of het bereiden van een maaltijd.

Onderzoek haar vanuit vier vragen.

1. Welke lichamen zijn betrokken?

Denk aan mensen, voorwerpen en lichamelijke processen.

2. Welke omstandigheden maken dit mogelijk?

Welke materialen, eerdere handelingen en vormen van samenwerking spelen mee?

3. Welke betekenissen voeg ik toe?

Wat wordt er gezegd of gedacht?

Welke interpretatie maak ik van de gebeurtenis?

4. Welke vraag blijft open?

Is er iets dat je nog onvoldoende begrijpt over oorzaak, betekenis of verantwoordelijkheid?

De oefening is bedoeld om verschillende vragen te leren onderscheiden. Zij bewijst geen metafysisch systeem.

In het kort

De metafysica van de Stoa onderzoekt de fundamentele structuur van een samenhangende natuur.

Lichamen hebben daarin een centrale plaats: zij handelen en ondergaan. Ook de ziel en het werkzame goddelijke beginsel worden binnen dit lichamelijke wereldbeeld begrepen.

Tegelijk onderscheiden de Stoïcijnen onlichamelijke zaken, waaronder tijd, plaats en betekenis. Daardoor is hun denken ingewikkelder dan de uitspraak dat alleen zichtbare voorwerpen werkelijk zijn.

Hun metafysica vormt een belangrijk deel van de achtergrond van hun logica en ethiek.

Een vraag om te bewaren is:

Welke voorstelling van de werkelijkheid ligt onder de manier waarop ik over mijzelf en mijn handelen denk?

Primaire bronnen

Diogenes Laërtius — *Leven en leer van beroemde filosofen*, VII.134–135 en VII.156–157

Over het actieve en passieve beginsel en de lichamelijke opvatting van de ziel. Diogenes is een latere getuige van oudere stoïcijnse leerstellingen. [Lees de betreffende afdeling van boek VII.](#)

Seneca — *Brieven aan Lucilius*, brief 106

Over lichamelijkheid, werkzaamheid en de vraag of het goede een lichaam is. [Lees brief 106.](#)

Sextus Empiricus — *Hoofdpijnen van het scepticisme*, III.124

Over de stoïcijnse omschrijvingen van leegte en plaats. Sextus bespreekt de leer vanuit een sceptisch perspectief. [Lees boek III.](#)

Sextus Empiricus — *Tegen de geleerden*, VIII.11–12

Over het onderscheid tussen teken, betekenis en het bestaande ding. [Lees de geciteerde passage in een universitaire bronbespreking.](#)

Nemesius — *Over de natuur van de mens*, 70–71

Een latere getuigenis over de stoïcijnse verklaring van samenhang en eigenschappen door spanning en beweging. [Lees de bronbespreking met vertaalde passage.](#)

Marcus Aurelius — *Meditaties*, VI.38

Over het overdenken van de onderlinge verbinding van dingen. [Lees boek VI](#).

De voorbeelden en oefening zijn moderne toelichtingen. De antieke begrippen worden hier niet voorgesteld als voorlopers die zonder meer samenvallen met moderne wetenschappelijke theorieën.

Verder lezen binnen De Weg van de Stoa

De stoïcijnse kosmos

Over de wereld als een levend en samenhangend geheel.

God, Logos en natuur

Over de verhouding tussen het goddelijke en de natuurlijke orde.

Pneuma — Levensadem

Over samenhang, structuur en bezieling binnen de stoïcijnse natuurfilosofie.

Causaliteit en determinisme

Over de samenhang van oorzaken en gebeurtenissen.

Noodlot en menselijke vrijheid

Over keuze en verantwoordelijkheid binnen een causale wereld.